

Юсов Святослав, Юсова Наталія (Київ)

УДК 001.316.75. 94 (4777) «1945/1950»

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ-ГУМАНІТАРІЇВ УРСР ЗА ІДЕОЛОГІЧНИХ УМОВ другої половини 1940-х рр.*

(На прикладі етногенетичних досліджень)

В другій частині статті йдеться про конкретні спроби науковців-гуманітаріїв академічних інститутів і вузів УРСР дослідити проблему походження східнослов'янських народів, зокрема, українського. Показано зв'язок цих досліджень з ідеологічними директивами і кон'юнктурою, а також з етнонаціональними теоріями Й.Сталіна і М.Марра.

Ключові слова: вчені, етногенез, східні слов'яни, ідеологія, Й.Сталін.

Проблематика «Походження української народності і формування її в націю» була включена в 1940 р. до академічного п'ятирічного плану (1941–1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Вона визнавалася однією «з найбільш важливих в області історії України»¹. Вказана проблематика була виразно віднесена саме до компетенції історичної галузі. Однак, враховуючи ту обставину, що виконання цього планового завдання визнавалося можливим лише «на основі вивчення історичних, археологічних, мовних, літературних і фольклорних стародавніх джерел», дослідженням відповідних аспектів питання, крім ІУ АН УРСР, зобов'язані були зайнятися й інші інститути ВСН АН УРСР (Інститут археології, Інститут мовознавства, Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут українського фольклору)².

У зв'язку з тим, що тема була фактично не розв'язана (що константував, наприклад, К.Гуслистий на засіданні ідеологічної наради від 31 березня 1946 р.³), то її продовжили й на наступний п'ятирічний термін⁴, оскільки проблематика етногенезу слов'ян (зокрема — українців), як вже йшлося, залишилася гостроактуальною й після завершення війни. Спочатку тему розробляв лише ІУ. Втім, у звіті Інституту за 1945 р. вказувалося: «У майбутньому потрібна комплексна розробка всіма Інститутами суспільних наук проблеми «Походження українського народу»»⁵. Про це ж під час наради в ЦК КП(б)У в квітні 1947 р. висловився К.Гуслистий⁶. Він, як свідчать архівні матеріали, очолив (власне він був практично єдиним виконавцем) відповідну науково-дослідну роботу згідно з новим п'ятирічним планом на 1945–1950 рр.⁷

* Продовження. Початок див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15, ч. I. — К., 2009. — С. 235–251.

Відзначимо, що К.Гуслистый, спираючись на праці російських вчених, конструював власні концепції етногенезу східних слов'ян і українців, маючи намір увести їх (концепції) на територію ідеології як взірцеві чи догматичні, а отже стати конструктором нової історичної пам'яті у цій ділянці. Зазначимо, що перебуваючи під особливою увагою комуністичного ідеологічного апарату, українські радянські науковці ще більше, ніж російські, не могли собі дозволити відступів від загальноприйнятих у історичній науці СРСР концепцій і постулатів. Дослідження етногенезу українського народу, відновлені в АН УРСР у повоєнний час, могли розвиватися лише з огляду на провідні тенденції, що панували у Москві. Головний розробник теми К.Гуслистый під час доповідей на наукових форумах (опублікованих праць з теми станом на 1940-і рр. в нього не було) з усіх важливих дискусійних питань займає позиції аналогічні поглядам найбільш авторитетних радянських фахівців (згідно з його висловом: «поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати»⁸). Цікаво, що навіть після виходу постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР», К.Гуслистый не спішив визнавати помилки у своїх працях (критикованих у постанові), покликаючись на те (за свідченням Ф.Лося), що якщо помилковими його положення визнають московські історики, то тоді і він їх визнає⁹.

Взагалі, як видно з неопублікованих етногенетичних праць К.Гуслистого 1946–1947 рр., вони переважно є реферуванням основних поглядів фахівців з проблем східнослов'янського та українського етногенезу¹⁰. Також і в галузі термінологічно-понятійної таксономії вчений приєднується до поглядів авторитетів, не наважуючись запропонувати щось своє. Хоча К.Гуслистый зазначає, що вказані аспекти докладно проаналізовані О. Удальцовим¹¹, однак український науковець майже не використовує розробки російського медієвіста-етногенетика в своїх працях — ймовірно, у зв'язку з тим, що теоретичні напрацювання О.Удальцова не отримали відповідного офіційного визнання в політичних і наукових колах СРСР.

Як показують матеріали Наукового архіву ІУ, датувати початок реальної розробки вченим нової теми слід жовтнем 1945 р., коли необхідність такої роботи знову офіційно було підтверджено вченою радою ІУ. Тоді з ініціативою включення теми до науково-дослідного плану виступив К.Гуслистый¹². До кінця ж цього року науковець, згідно з представленим звітом, вже частково опрацював літературу питання¹³. Утім, тема вважалася колективною, оскільки була плановою для всього відділу історії феодалізму. Вона стала перехідною на 1946 р. та й на всю повоєнну п'ятирічку. Однак у планах і звітах, інших документах переважно згадується К.Гуслистый. Хроніка його діяльності з цієї тематики була особливо насиченою у 1946–1947 рр., поки він не підпав під «опалу».

За рішенням вченої ради (але — згідно пропозиції К.Гуслистого) він мусив до травня 1946 р. підготувати наукову статтю під назвою «Походження українського народу», яку планувалося подати до редколегії «Вопросов истории»¹⁴. З цим завданням він справився і це було відмічено (що прикметно!) секретарем ЦК КП(б) з ідеологічних питань К.Литвином: «В Інституті історії підготовлена до друку із запланованих в 1946 р. тільки одна робота — «Про походження українського народу»»¹⁵. Доповідь К.Гуслистого з аналогічною назвою була включена до програми виїзної сесії ВСН АН УРСР, що мала відбутися у травні 1946 р. у Львові¹⁶ (чи виступав він на сесії, чи ні — наразі не відомо).

Приблизно в однаковий хронологічний проміжок із засіданням вченої ради К.Гуслистий запланував виголосити на відділі таку ж доповідь¹⁷, а в II-му півріччі 1946 р. виступити з рядом науково-популярних лекцій (у м. Києві) на теми: «Походження українського народу» та «Київська держава»¹⁸. У вересні 1946 р. на шпальтах газети «Радянська Україна» була навіть опублікована його популярна стаття, де в контексті висвітлення походження трьох східнослов'янських народностей була, зокрема, подана одна з перших спроб популяризації концепції про давньоруську народність (у К.Гуслистого термінологічне звучання було таким: «древнеруський народ часів Київської Русі») ¹⁹.

На наступний рік стаття «Походження українського народу» мала бути, у відповідності до наміченого планування, розширена до 3-х авторських аркушів і на липень місяць її намічалось здати до друку як брошуру²⁰. У цьому ж році К.Гуслистий намірявся виступити з доповіддю на тему «До питання про походження українського народу» на виїзній сесії вже відділу філософії АН СРСР, яка мала відбутися в Києві²¹. На сесії планувалося заслухати, а потім обговорити три доповіді про походження, окрім українського, ще двох інших східнослов'янських народів²². Принагідно зауважимо, що провести подібну сесію (йшлося про спільну сесію трьох Академій наук східнослов'янських республік) пропонували співробітники ІУ Ф.Лось і М.Рубач, виступаючи на одному із засідань вченої ради у вересні 1946 р. Підготовка до сесії рішенням вченої ради покладалася на відділ історії феодалізму ІУ²³. Необхідність обговорення складних питань походження східнослов'янських народів мотивувалося необхідністю скорішого вирішення цих питань з метою представлення в новому «Короткому курсі історії України», створення якого вимагало партійне керівництво УРСР у зв'язку з необхідністю якнайшвидшого переборенням впливу школи М.Грушевського²⁴.

У зв'язку з активізацією критики школи М.Грушевського до травня 1947 р. К.Гуслистий мав підготувати до збірника «Проти буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського», як планове завдання, статтю «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського про походження українського народу» (інша назва — «Критика націоналістичних поглядів М.Грушевського на походження українського народу») ²⁵.

Прикметно, що М.Кордубі запланували статтю «Націоналістична концепція Київської Русі в працях М. Грушевського»²⁶.

Ймовірно, це завдання було знято у зв'язку з «опалою» К.Гуслистого після виходу постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Утім він усе-ж представив рукопис у вищий партійний орган²⁷. У цій статті К.Гуслистий стверджує, що за часів Київської держави «східні слов'яни становили єдиний руський народ». Однак вчений уточнює: «процес створення цього народу не завершився через розвиток феодалного роздрібнення, Батиєву навалу, через різні історичні умови в наступні століття (коло XIV–XV ст.) остаточно створюється великоруська, українська і білоруська народності»²⁸. Зауважимо, що К.Гуслистий посилається з цього питання на праці Б.Грекова, М.Державіна, В.Мавродіна і О.Удальцова.

В той же час (що цікаво порівняти в контексті нашої теми), у провідному ідеологічному часописі «Большевик» виступив зі статтею «Про історію українського народу» К.Литвин (про неї вже йшлося вище). Секретар КПУ(б) не поспішав поділяти концепцію давньоруської народності. Він, зокрема, називав спільними предками трьох народів — східних слов'ян, не ідентифікуючи останніх як народ чи народність. Три сучасних східно-слов'янські народи почати формуватися, на його думку, після розпаду Київської держави «із єдиного коріння»²⁹. Втім, це «єдине коріння» в іншому місці своєї статті К.Литвин розшифровує, як «етнічну єдність Русі», єдність, що зберігалася і в часи феодалної роздробленості, коли також зберігалися економічні, політичні, церковні і культурні зв'язки³⁰.

До етногенетичної тематики був підключений також співробітник відділу історії феодалізму Д.Мишко³¹. Як значиться в індивідуальному звіті цього науковця за 1947 р., ним написано цього року дві популярні статті («Київська Русь — колиска трьох братніх народів» та «Історична дружба російського, українського і білоруського народів»), які торкалися питання походження українського народу.

У другій половині 1940-х рр. «Проблема етногенезу східних слов'ян» (таке формулювання фігурує в дослідних планах і звітах) була однією із найважливіших серед дослідницьких тем ІА АН УРСР³². Станом на кінець 1940-х рр. її назвали дещо інакше: «Походження східнослов'янських племен за археологічними даними». У такому вигляді тема була включена до дослідницького розділу «Історичні передумови формування українського народу». Керував науковим колективом з розробки цього напрямку академік АН УРСР, директор ІА П.Єфіменко³³. Проте, ще в 1948 р. «Проблема етногенезу східних слов'ян» розроблялася як окремий розділ дослідницької проблематики ІА (розробники В.Богусевич, М.Брайчевський, Є.Махно, І.Самойловський)³⁴. З нею також був пов'язаний і інший розділ — «Основні питання історії і культури давньоруського населення» (розробники

Д.Березовець, Д.Бліфельд, В.Довженок та ін.)³⁵. Відтак із закінченням відповідної п'ятирічної науково-дослідної проблематики з 1950 р. знову з'являється окремий розділ «Походження східних слов'ян і їх матеріальна культура в домонгольський період» (розробники Д.Бліфельд, В.Богусевич, В.Гончаров, Є.Махно)³⁶.

Індивідуально названою проблематикою займався В.Богусевич, який мав підготувати окрему статтю під назвою «Походження східних слов'ян» (2 арк.). У звіті значиться, що її він підготував у 1949 р.³⁷, але до публікації справа не дійшла. Не було у цей період опублікованих наукових праць з такої теми і в інших українських археологів. Однак, вони досить активно провадили популяризаторську роботу серед студентів, школярів, широкого загалу як у Києві, так і в інших населених пунктах України (здебільшого у тих, де проводили археологічні розкопки); надавали консультації. Так у 1947 р. науковий співробітник А.Добровольський прочитав лекцію «До питання про етногенез слов'ян», а Д.Березовець лекції на тему «Походження слов'ян» і «Київська Русь»³⁸. У 1948 р. були прочитані співробітниками ІА наступні лекції: «Слов'яни і Київська Русь» (Ф.Копилов), «Походження східних слов'ян» (В.Богусевич), «Київська Русь — колиска трьох братніх народів» (Д.Березовець; М.Брайчевський) тощо³⁹.

У підсумковому звіті за 1946–1950 рр. ІА стосовно роботи з розробки дослідницького напрямку «Історичні передумови формування українського народу» значилося, що основна увага була приділена пам'яткам матеріальної культури тих етнічних утворень, котрі можуть розглядатися в якості основних компонентів у складанні східного слов'янства. Як випливає зі звіту, особливо були розроблені й висвітлені питання венедського й антського етапів східнослов'янського етногенезу. Прикметно лунала наступна категорична констатація: «До кінця з'ясовано автохтонний розвиток східнослов'янських племен»⁴⁰ (в іншій праці йдеться про «автохтонний процес етногенезу»⁴¹). Іншою важливою констатацією була та, котра йшла до річища теорії раннього розвитку феодалізму. У звіті значилося, що встановлено значне соціальне і майнове розшарування антського суспільства, тощо. Також прикметним в контексті тодішньої історіографічної ситуації було з'ясування українськими археологами (разом із російськими спеціалістами, насамперед — Б.Рибаківим) того, ніби факту, що задовго до утворення Київської держави існувало широке територіальне об'єднання східнослов'янських племен.

У ці ж роки ця ж тематика цікавила і науковців вишів України, зокрема — мовознавців. Проблематикою походження східних слов'ян і їхніх мов довгі роки займався, наприклад, декан і завідувач кафедрою російської мови КДУ й, одночасно, старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР М.Грунський. В його особовому фонді зберіглося чимало

чернеткових матеріалів на цю тему, котрі з різних причин не були опубліковані або опубліковані частково (варто зауважити, що серед них є кілька праць В.Петрова, що датуються 1930-ми рр.). Частина з них датується другою половиною 1940-х рр. Так, приблизно до 1948 р. (кінцевий варіант) належить праця «Походження слов'ян»⁴². В цілому вона спирається на лінгвістичний матеріал, а серед наукових розробок — на праці О.Шахматова, М.Державіна, О.Удальцова, В.Мавродіна та ін. В основу досліджень з питань походження племен і народів вчений кладе працю Й.Сталіна «Марксизм і національне питання»⁴³. Методологічні постулати М.Марра і його послідовника М.Державіна сприймаються М.Грунським досить критично⁴⁴. Серед положень мовознавця варто виділити те, що він, слід за О.Шахматовим, вважав антів спільними предками українців, росіян і білорусів⁴⁵.

У Львівському університеті ряд кафедр історичного факультету спільно розробляли тему «Історичні зв'язки російського, українського і білоруського народів»⁴⁶. Очевидно, що ця тема мала на увазі і проблематику походження цих народів⁴⁷. Приміром, декан історичного факультету і в. о. завідувача кафедри історії України Львівського університету В.Горбатюк готував, а станом на середину 1947 р. закінчив дисертацію на ступінь кандидата історичних наук з теми «Питання утворення українського народу в світлі новішої історичної літератури»⁴⁸ (іншими словами, також, як і у К.Гуслистого, — це було історіографічне дослідження; на жаль, поки що не мали можливості з ним ознайомитися, якщо воно збереглося взагалі⁴⁹).

З огляду на декларовану тоді актуальність теми походження української народності В.Горбатюк прочитав лекцію з цієї проблематики на семінарі істориків вишів м. Львова. В.Горбатюк навіть підготував статтю для союзного часопису «Вопросы истории», але, вочевидь, у зв'язку зі змінами політичної ситуації, вона була знята. Реферативний виклад першого кандидатського дослідження було обнародовано лише в 1949 р. у збірнику Львівського університету⁵⁰. Зазначимо, що декан історичного факультету Львівського університету подав свої міркування з приводу етногенезу східних слов'ян і їхньої етнопільноти часів Київської Русі ще в статті, де він полемізував з поглядами М.Грушевського на історію України⁵¹.

Прикметно, що аспірант кафедри — дехто В.Інкін — виступив на засіданні кафедри з історіографічним рефератом «Етногенеза Східних Слов'ян в новішій радянській історичній літературі»⁵². Принагідно відмітимо, що у Львові розроблялася й тематика, пов'язана з історією Київської Русі. Так викладач Львівського педінституту Й.Донець готував кандидатську дисертацію на тему «Київська Русь в програмі середньої школи»⁵³.

Однією з провідних науково-дослідних тем історичного факультету Одеського університету на повоєнну п'ятирічку значилася — «історія етногенезу і пізнішого розселення слов'янства на території Північно-

Західного Причорномор'я»⁵⁴. Співробітники кафедри історії України історичного факультету КДУ брали участь у складанні нового плану-програми з історії України і в його обговоренні. До плану намічалось включити питання етногенезу слов'ян і українців зокрема⁵⁵.

У Полтавському педінституті проблематикою походження слов'ян (передусім — східних) займався доцент К.Кушнірчук, який готував з цієї теми кандидатську дисертацію. У листопаді 1947 р. він за дорученням відділу пропаганди місцевого обкому Комуністичної партії виголосив для викладачів і студентів лекцію «Походження слов'ян»⁵⁶.

Проблематика походження і утворення української народності (як, власне, інших східнослов'янських народностей) мала бути включеною до нового варіанту «Короткого курсу історії України». Як свідчать архівні матеріали, робота над колективним посібником розпочалася в 1946 р. після низки критичних зауважень партійних ідеологів⁵⁷ та науковців вишів УРСР⁵⁸. На початку 1947 р. К.Гуслистий доповідав на засіданні відділу про готовність своїх трьох розділів. Показовим є той факт, що — ще в цьому варіанті курсу, написаний К.Гуслистим IV-й розділ, містив параграф «Утворення української народності», як і в I-му томі «Історії УРСР» 1953 р. видання⁵⁹. Зараховуючи себе до кола спеціалістів у даній галузі, вчений самовпевнено настоював при обговоренні на засіданні відділу своїх розділів (протокол від 21.04.1947 р.) на тому, що цей параграф має бути поданий — «коротко» і «в догматичній формі»⁶⁰.

Проспект «Короткого курсу історії України» обговорювався на засіданнях кафедр вишів України, на нього писались рецензії тощо. Наприклад, проспект ретельно аналізувався співробітниками кафедри історії СРСР історичного факультету КДУ (окремі співробітники, власне, були авторами курсу, оскільки працювали в ПУ). Серед зауважень, висловлених членами кафедри (зокрема, А.Введенським і А.Бортниковим), деякі стосувалися питань етногенезу. Так, стосовно вживання термінів «рос» і «русь», рецензенти наголошували на необхідності вказати на те, що М.Марр розумів під ними не етнографічну, а класову категорію. Названі історики наполягали, що в текст підручника необхідно включити розвиток цих положень академіка, який зроблено в працях С.Юшкова⁶¹. В розділі «Походження української народності», на їхню думку, потрібно було дати абзац і про утворення великоруської народності (про білоруську згадувалося авторами проспекту)⁶².

Після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р., авторському колективу довелося кардинально переглянути вже майже готовий варіант. Фактично, це мав стати зовсім новий «Короткий курс історії України», відповідно до вимог постанови (він через тривалий час і втілювався у виданні двохтомника «Історія УРСР»). Науковці мали вже до 15 жовтня 1947 р. розробити

схему (знову — нову!) й тези цього курсу⁶³. В листопаді 1947 р. співробітники Інституту приступили до його написання. У новому варіанті параграф «Утворення української народності» був знятий⁶⁴. Причини були наступні: по-перше, дана проблематика була науково й політично дискусійною (це засвідчила та ж нарада в ЦК КП(б)У в квітні–травні 1947 р.); по-друге, була відсутня «єдино правильна» методологічна база; по-третє, виконавець теми, К.Гуслистий втратив (щоправда, тимчасово) свій авторитет у партідеологів (з усім цим слід пов'язати також причини не виходу в світ готових етногенетичних статей і брошури вченого, а також зняття з нього завдання писати на цю тему розгромну статтю проти концепції М.Грушевського).

Взагалі ж робота над «Коротким курсом» (його написання стало головним завданням істориків ІУ⁶⁵) затягувалася, в основному завдяки невирішеності в радянській історичній науці ряду принципових теоретичних питань (зокрема — етногенетичних), а також з необхідністю враховувати нові праці Й.Сталіна⁶⁶, рішення партійних форумів тощо. Розділи курсу знову і знову рецензувалися російськими і українськими істориками, неодноразово проводилися спільні обговорення. Перше таке обговорення відбулося в грудні 1947 р. в Інституті історії АН СРСР, де участь брала вся дирекція ІУ⁶⁷. Хоча остання неодноразово доповідала, що курс вже створений, проте у ньому знову і знову знаходили недоліки, з-поміж іншого й методологічні, що вимагало його доопрацювання⁶⁸.

Питання про утворення і формування української народності повинно було бути відображено і на сторінках «Короткого курсу історії української літератури», який багато років готував Інститут літератури АН УРСР. Макети курсу (практично готові) обговорювалися на безкінечних засіданнях, рецензувалися як українськими, так і російськими науковцями. Прикметним серед зауважень рецензентів було зауваження про те, що автори підручника не можуть «національно визначити Київський період, літературою якого народу, що її створив, потрібно вважати Київський період, на якій мові вона створювалася»⁶⁹.

Нова політична актуалізація досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян настала в 1949 р. — рік 70-річчя Й.Сталіна. Тоді вперше була опублікована його стаття «Національне питання й ленінізм» (написана ще в 1929 р.)⁷⁰. Партійні ідеологи, політагітатори, врешті й науковці всіляко підносили цю статтю, адже чергові твори «корифея марксистсько-ленінської теорії» мали викликати благоговійний пієтет⁷¹. Приміром, у головному історичному журналі «Вопросы истории» надавалась ось яка характеристика статті: «Цей класичний твір сталінського генію має епохальне значення, він відкрив новий розділ у розробці національного питання, зробив великий внесок у марксистсько-ленінську революційну теорію»⁷². Втім, ще до виходу названої статті провідний етнограф С.Токарьов у

теоретичній статті «До постановки проблем етногенезу» вказував, що принципову основу розробки радянськими етнографами питань етногенезу складає, передусім, «сталінське вчення щодо історичного характеру всіх сучасних націй, їх змішане походження»⁷³.

У зв'язку з публікацією статті (а також з інших причин) була піднята на вищий щабель актуалізації і етногенетична проблематика. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризації названої сталінської праці (а наразі — і всієї його теорії «нації»), зокрема — вийшла низка публікацій. Насамперед, стаття мала бути засвоєна й взята на «озброєння» представниками гуманітарної науки. З приводу положень, викладених у статті захищалися навіть дисертації. Так, у Київському університеті була захищена кандидатська дисертація з філософії на тему «Розвиток Й.В.Сталіним історії націй в праці «Національне питання й ленінізм»»⁷⁴. Прикладом наукових заходів може слугувати проведення в стінах ІУ теоретичної конференції під назвою «Сталін про формування народності і нації на Сході Європи». Захід відбувся на базі ІУ, але із залученням також і позаінститутських істориків та громадськості⁷⁵. У звіті академічної інституції за першу післявоєнну п'ятирічку вказується на велике значення цієї конференції у справі висвітлення зазначених питань на сторінках «Короткого курсу історії України»⁷⁶. У цьому ж звіті вказувалося, що, хоча в 1946–1950 рр. інститут повинен був працювати над проблемами походження української народності і формування її в націю, але, фактично, справа зрушилася з місця лише після публікації названої праці Й.Сталіна⁷⁷.

Нова політична актуалізація спричинила також і посилену увагу з боку академічних інститутів до праць з тематики східнослов'янського етногенезу, що готувалися в провінційних вишах. Так, у жовтні 1949 р. відбулося спільне засідання науковців з Інституту археології та ІУ АН УРСР присвячене розгляду дослідження під назвою «Етногенезис Східно-Слов'янських народів і походження Київської держави», яке підготував викладач Полтавського педінституту К. Кушнірчук, але котре майже рік «лежало» в ІУ⁷⁸, тощо.

Таким чином, упродовж другої половини 1940-х р. гуманітарії-науковці (передусім — історики й археологи) УРСР мали політичне завдання досліджувати етногенез східних слов'ян, зокрема українців. Це завдання вони виконували в діалозі з місцевим ідеологічним апаратом, який накреслював досить загальні схеми, а наповненням конкретикою цих схем мусили займатися вчені. Утім, останні не завжди були оригінальними творцями концепцій етногенезу, оскільки у своїх висновках залежали від російських науковців. А, отже, співтворцями нової історичної пам'яті в галузі етногенезу були й російські гуманітарії.

Во второй части статьи рассматриваются конкретные попытки ученых-гуманитариев академических институтов и вузов УССР исследования проблемы происхождения восточнославянских народов, прежде всего, украинского. Внимание уделено связям этих исследований с идеологическими директивами и конъюнктурой, а также с этнонациональными теориями И.Сталина и Н.Марра.

Ключевые слова: ученые, этногенез, восточные славяне, идеология, И.Сталин.

In the second part of the article the concrete endowers of the researchers from the academic institutions and universities of the Soviet Ukraine to examine the problem of the origin of Eastern Slavic peoples, including the Ukrainian one are highlighted. The connection of these researches with the ideological doctrines, the Stalin's and Marr's ethnonational theories is shown.

Key words: researchers, ethnogenesis, the Eastern Slavs, ideology, Stalin.

¹ Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. — 1941. — № 1. — С. 44–45; Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є.Боржковський, Т.О.Времева та ін. — К., 1941. — С. 106.

² Академія наук УРСР у 1941 р. — С. 28.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 385. — Арк. 166.

⁴ Див.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 87. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Од. зб. 65. — Арк. 47.

⁶ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 58.

⁷ Див.: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — ІА НБУВ). — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 26; Там само. — Од. зб. 112; тощо; НА ПУ НАНУ. — Оп. 1. — Од. зб. 87; Там само. — Од. зб. 89; Там само. — Од. зб. 124; тощо; Див. також: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник-2003. / Гол. ред. В.Смолій. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 403–411.

⁸ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 57.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 744. — Арк. 32.

¹⁰ Див.: ІА НБУВ. — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 112. — На 74 арк.; Там само. — Од. зб. 26. — На 87 арк.; З приводу датування названих архівних справ див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності». — С. 415, прим. 31.)

¹¹ ІА НБУВ. — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 26. — Арк. 4.

¹² НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 65. — Арк. 11, 13.

- ¹³ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁴ Там само. — Од. зб. 89. — Арк. 4
- ¹⁵ Литвин К.З. Про стан і завдання ідеологічної роботи на Україні. (Скорочена стенограма доповіді на сесії академії наук УРСР 20 листопада 1946 р.) // Вісті АН УРСР. — № 9–10. — 1946. — С. 8.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. Р-2. — Оп. 7, т. IV. — Од. зб. 3952. — Арк. 164.
- ¹⁷ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 87. — Арк. 7.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 5.
- ¹⁹ К.Гуслистый. Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. — 1946. — 14 вересня. — С. 2.
- ²⁰ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 87. — Арк. 4; Там само. — Од. зб. 124. — Арк. 1.
- ²¹ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 58.
- ²² Там само. — С. 58.
- ²³ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 79. — Арк. 9, 10.
- ²⁴ Див., напр.: Там само. — Арк. 8–11.
- ²⁵ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 124. — Арк. 4; Там само. — Од. зб. 77. — Арк. 22.
- ²⁶ Там само. — Од. зб. 77. — Арк. 22.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. I. — Оп. 70. — Од. зб. 848. — Арк. 1–5.
- ²⁸ Там само. — Арк. 4.
- ²⁹ Литвин К. Об истории украинского народа. — С. 51.
- ³⁰ Там же. — С. 50.
- ³¹ Див.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 126. — Арк. 3.
- ³² НА ІА НАНУ. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 50. — Арк. 19–22.
- ³³ Там само. — Арк. 19.
- ³⁴ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 8, 9.
- ³⁵ Там само. — Арк. 9–10.
- ³⁶ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 20 — Арк. 10.
- ³⁷ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 4. — Арк. 27; Там само. — Од. зб. 19. — Арк. 19.
- ³⁸ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 24–24(зв.).
- ³⁹ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 23, 27–29.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 50. — Арк. 19.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 12. — Оп. 2. — Од. зб. 268. — Арк. 7–8.

⁴² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 154. — Оп. 1. — Од. зб. 267. — На 109 арк; Там само. — Од. зб. 268. — На 188 арк.; Там само. — Од. зб. 269. — На 205 арк.

⁴³ Див.: Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 157.

⁴⁴ Див.: Там само. — Од. зб. 267. — Арк. 93; Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 5–8.

⁴⁵ Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 92.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 551. — Арк. 76.

⁴⁷ Свідченням цього є відповідні фрагменти статті В.Горбатюка: Горбатюк В.Т. М.Грушевський та його так звана школа. — С. 9–17.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 5.

⁴⁹ В силу суто технічних причин, коли Державний архів Львівської області (де зберігається фонд Львівського державного університету ім. І.Франка) упродовж останніх років дуже часто та ще й вельми несподівано закривається на перевірки.

⁵⁰ Горбатюк В.Т. До питання про утворення української народності // Доповіді та повідомлення ЛДУ. — Львів, 1949. — Вип. 2 (історичний). — С. 21–25.

⁵¹ Горбатюк В.Т. М.Грушевський та його так звана школа. — С. 3–39.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 5.

⁵³ Там само. — Од. зб. 551. — Арк. 22.

⁵⁴ Там само. — Арк. 76.

⁵⁵ ДАК. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Од. зб. 182. — Арк. 15, 18–19.

⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 1084. — Арк. 297.

⁵⁷ Див. напр.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 79. — Арк. 8–11.

⁵⁸ Див., напр.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 4.

⁵⁹ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 127. — Арк. 31.

⁶⁰ Там само. — Арк. 31.

⁶¹ ДАК. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Од. зб. 67. — Арк. 29(зв.).

⁶² Там само. — Арк. 30(зв.)–31.

⁶³ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України АН України». — С. 87.

⁶⁴ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 133. — Арк. 9.

⁶⁵ Див.: Там само. — Од. зб. 214–215. — Арк. 2; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 714. — Арк. 9. Прикметно, що написання «Истории БССР» було головним завданням вчених Інституту історії АН Білоруської РСР на 1946–1949 рр. Див.: Козлов А. Научно-исследовательская работа Института истории АН БССР за 1946–1949 гг. // Вопросы истории. — 1950. — № 7. — С. 157.

⁶⁶ У звітах ПУ та в інших документах саме на таку обставину прямо вказується, як на одну з причин затримки виходу «Курсу...». — Див., напр.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 214–215. — Арк. 8; Там само. — Од. зб. 216. — Арк. 124; Там само. — Од. зб. 218а. — Арк.74; Там само. — Од. зб. 287. — Арк. 3 та ін.

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 714. — Арк. 9.

⁶⁸ Див., напр., опубліковані документи і матеріали з цього приводу, вміщені у Ч. II збірника «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956)», а саме: документи за №№ 50–53, 56, 60, 62–64.

⁶⁹ ІА НБУВ. — Ф. 261. — Оп. 1. — Од. зб. 185. — Арк. 79–80.

⁷⁰ Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм // Сталин И.В. Сочинения: В 16 т. — Т. 11: 1928 — март 1929. — Москва, 1949. — С. 333–355.

⁷¹ Пор. з міркуваннями О. Дубровського: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). — С. 367.

⁷² Пустовало Б.И. Одиннадцатый том сочинений И.В.Сталина // Вопросы истории. — 1949. — № 12. — С. 131–132.

⁷³ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. — С. 16.

⁷⁴ ДАК. — Ф. 1246. — Оп. 13. — Од. зб. 358. — Арк. 63–64.

⁷⁵ НА ІУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 165. — Арк. 4.

⁷⁶ Там само. — Од. зб. 214–215. — Арк. 8.

⁷⁷ Там само. — Арк. 1.

⁷⁸ Там само. — Од. зб. 173. — 35 арк.